

До 150-річчя від дня народження Степана Смаль-Стоцького

УДК: 94(477.85),18”(092)

**Василь Ботушанський
(Чернівці)****СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ –
ЗАХИСНИК ІНТЕРЕСІВ
БУКОВИНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА**

У статті йде мова про діяльність визначного українського громадського, політичного, культурного діяча Буковини кінця XIX – початку XX ст. Степана Смаль-Стоцького у справі захисту економічних інтересів і освітніх потреб буковинського селянства, зокрема при виступах у Буковинському крайовому сеймі як його депутата, на багатолюдних вічах (зібраннях) селян, у пресі.

Ключові слова: С.Смаль-Стоцький, селянство, Буковина, сейм, віче (збори), спілки, банк, кредит, земля.

У 2009 р. виповнилося 150 років від дня народження видатного вченого, громадського, політичного і культурного діяча Буковини Степана Смаль-Стоцького. В останні 20 років – років т.зв. «перебудови» і особливо після проголошення незалежності України про нього написано уже десятки наукових праць, у яких з справді наукових методологічних засад дано ґрунтовну всебічну оцінку його багатогранної діяльності.

Серед авторів, які найбільше зробили у зазначені роки в справі вивчення наукової, теоретичної і практичної діяльності С.Смаль-Стоцького – це, безумовно, О.В.Добржанський, який видав дві монографії¹ (одну у співавторстві з чл-кор. НАН України В.М.Даниленком)² та не менше десятка наукових статей³, у яких висвітлено практично всі напрямки діяльності С.Смаль-Стоцького, особливо політичну, у галузі аграрно-селянського питання, почасти у галузі філології, шкільництва.

У 1999 р. до 140-річчя від дня народження С.Смаль-Стоцького у Чернівецькому університеті проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання»⁴, на якій виступило більше півсотні науковців з цікавими доповідями і повідомленнями.

19 лютого 2009 р. у зв'язку з 150-річчям від дня народження С. Смаль-Стоцького в Чернівецькому національному університеті відбулася Міжнародна наукова конференція «Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX початку XX ст. і сучасна рецепція його доби», на якій виступило 83 доповідачі. Видано відповідні тези⁵.

У пропонованій статті ставиться завдання: показати, як С.Смаль-Стоцький, виходець із галиць-

кої сільської родини, що добре знав селянські гари, досягнувши значного становища у тодішньому суспільстві як депутат Буковинського крайового сейму і заступник його виконавчого комітету, голова багатьох громадських організацій, професор університету, лідер українського національного руху українці краю намагався через той же сейм, через селянські місцеві і крайові віча, через пресу, а особливо шляхом заснування різного роду спілок сільської кооперації, просвітньої і освітньої діяльності сприяти поліпшенню становища буковинського селянства у 80-х роках XIX – на початку XX ст.

Як активний громадський діяч С.Смаль-Стоцький у 1892 р. енергійно включився в політичне життя, будучи висунутим кандидатом у депутати крайового сейму, у якому десятиліттями майже не було або були одиниці українців, хоч українці в краї завжди становили відносно більшість (до 42%), а у північних повітах – більше половини (до 55%). Лише з 1890 р. у сейм було обрано українця-народовця Є.Пігуляка. Внаслідок активної агітації в кінці березня 1892 р. у депутати крайового сейму було обрано ще одного українського депутата – народовця від Садгірського сільського виборчого округу – С.Смаль-Стоцького, який переміг (65 виборщиків проти 35) свого опонента повітового суддю Купеця. Крім нього, були обрані українські депутати: головний лікар крайової лікарні Василь Волян по Чернівецькому сільському виборчому округу (47 проти 24), проф. Чернівецької реальної школи Є.Пігуляк по Кіцманському округу. По решті округів – переважно ті ж, що й раніше представники поміщиків, капіталістів, австрійської адміністрації: барон Г.Василько (Вижницький округ), повітовий секретар Стефанелі (Кимпулунзький округ), поміщик Я.Флондор (Сторожинецький округ), барон Гормузакі (Серетський округ), барон Капрі (Станівецький округ), судовий ад'юнкт Ончул (Радівецький округ), поміщик Й.Зотта (Сучавський округ), барон В.Стирча (Гурагуморський і Солківський окр.) і т.д.⁶.

Діяльність С.Смаль-Стоцького у сеймі була багатогранною. Особливо активно він виступав у захист економічних інтересів селян, поліпшення їх становища, вносив різні проекти законів, постанов, численні інтерпеляції (депутатські запити), петиції від імені сільських громад з певними вимогами. Причому ця його діяльність відбувалася переважно не у колі однодумців, колег, які обстоюють одну і ту ж справу, а у запеклій боротьбі з опонентами, передусім румунськими великими землевласниками, які, приміром, у 1886 р. становили у сеймі 15 чол. (із усіх 31 чол.)⁷. Причому ті з них, що були обрані від виборчих округів, де переважали українці (Кіцманський, Заставнівський, Вижницький та

ін.) завжди виступали в сеймі німецькою та румунською мовами. Ось склад «селянських» депутатів 1891 р.: поміщики – Гоян, І. Зота, Й. Кохан, барони – О.Василько, Н.Мустаца, Піно, В.Стирча, головний лікар крайової лікарні – В.Волян, чиновник – О.Ренней, викладач реальної гімназії – Є.Пігуляк, фінансовий чиновник – І.Тимінський. Жодного селянина. Зрозуміло, що від курії великих землевласників всі 9 депутатів були поміщиками⁸.

С.Смаль-Стоцький згодом писав: «Провідною думкою у всій нашій народній праці повинно бути поліпшення долі хліборобського стану – раз тому, що хліборобський стан – кріпка підвалина кожного народу взагалі, а по-друге, для того, що він у нас, можна сказати, одинокий (єдиний. – В.Б.) стан суспільний, із котрого загалом мусять виробитися усі інші суспільні стани, як купецький, промисловий і т.д.»⁹.

Однією з перших була його пропозиція у кінці квітня 1893 р. про надання допомоги селянам північних повітів краю у розмірі хоча б 5 тис. фл. у зв'язку з неврожаєм 1892 р. і масовою втечею селян у межі Російської імперії на заробітки¹⁰.

Розуміючи, що дрібними подачками селянську проблему не вирішити, С.Смаль-Стоцький, ознайомившись з досвідом інших країн, через кілька днів виступив 19 травня 1893 р. з обґрунтуванням іншої ідеї – дешевого кредиту для селян. Він, знаючи обставини життя селян, заявив депутатам: «Буковинське селянство зубожіє і занепадає, чимало селян стають просто жебраками. Їхні прибутки абсолютно не відповідають тим тягарам, які лягають на їхні плечі. Через це селяни позичають кошти і попадають у тяжку заборгованість. Не будучи добре обізнаними з сучасною системою кредитування, вони стають жертвою визиску грошовим капіталом. Через те, що банки дрібний кредит селянам не надають, селяни звертаються до дрібних приватних банків, де офіційно процентна ставка 10 відсотків, але насправді значно вища, і ці банки доводять селянські господарства до розорення. Ще гірше, коли селяни позичають у лихварів, у яких позичковий процент сягає до 80, а то й 100 відсотків. Тільки дешевий кредит може у якійсь мірі зарадити у цій справі. Тому, робив висновок С.Смаль-Стоцький, треба засновувати селянські спілки самопомоги, передусім ощадно-кредитні каси системи Райфайзена (кооператор Німеччини), які уже діють у Німеччині, Італії, Франції, Голландії, Північній Америці»¹¹. Однак проходили роки, а сейм ніяк не доходив до вирішення цього питання¹². Як писала у січні 1898 р. газета «Буковина», «сейм похоронив цю пропозицію»¹³, хоч С.Смаль-Стоцький виступав у сеймі з цього питання в 1894, і в 1895, і в 1896 рр. Контраргумент був такий: з цієї пропозицією повинні виступати самі селяни, а не інтелігент, хай і депутат.

Справі допоміг випадок. У березні 1896 р. Центральна статистична комісія Австрії звернула-

ся до Крайового управління подати їй інформацію про наявність ощадно-кредитних кас системи Райфазена по селах. З повітів відповіли, що таких кас нема. Крайовий президент (губернатор) мусив про це інформувати Відень. С.Смаль-Стоцький використав цю обставину, він у травні 1897 р. виступив у черговий раз у крайовому сеймі з різкою критикою на адресу депутатів-поміщиків, які не хочуть допомогти селянам в одержанні дешевого кредиту, всебічно обґрунтував необхідність створення сільських ощадно-кредитних кас. 17 січня 1898 р. сейм нарешті ухвалив: з 1898 р. сприяти заснуванню у селах кас систем Райфазена; організувати для них 4-процентний кредит за рахунок крайового фонду та місцевих фондів «убогих» при церквах; видавати допомогу на організацію кожної ощадно-кредитної каси 300 флоринів (600 крон). Контроль за виконанням цього рішення покласти на виконавчий комітет крайового сейму (т.з. виділ). До 1908 р. кількість таких кас зросла до 362, у т.ч. 171 – українська, 127 – румунських, 64 – німецьких. До 1908 р. вони надали кредитів на суму 12 млн. 125 тис. крон¹⁴.

Не міг не звернути увагу С.Смаль-Стоцький і на таке масове явище, як заокеанська еміграція, що з другої половини 90-х років XIX ст. охопила тисячі буковинських селян. Виступаючи у березні 1897 р. у крайовому сеймі, він звернув увагу депутатів на те, що «еміграція до Америки так зросла, що ледве чи ми сейм годні спинити» і дивно сказав він, що сейм досі не зайнявся цією справою. Еміграційний рух – шкідливий для краю, бо скорочується робоча сила, земля спродується не раз емігрантами не землеробам, а спекулянтам. «От сейм рух еміграційний – се лиш знак глибоко сягаючих причин упадку нашого рільництва, се знак, що наш організм тяжко хворий», – робив висновок промовець і далі намагався конкретизувати причини еміграції: дроблення земельної власності між селянськими родинами, важкі податки, брак інших (крім сільського господарства) занять, низькі заробітки або і їх відсутність. Вихід? Дати добрий заробіток селянам шляхом заснування підприємств з переробки сільськогосподарської сировини: цукрозаводу, заводу з переробки льону і конопель, крохмально-го заводу, ткацької, хуτροвої фабрик, солодовні, олійниці, фабрики з виготовлення сурогатів кави та ін.¹⁵.

У серпні 1901 р. С.Смаль-Стоцький виступив з великою промовою про необхідність вдосконалення т.зв. «грунтових книг», тобто сільських поземельних книг, у яких вівся облік земельної власності кожного селянина. А через те, що у цих книгах після їх впровадження у 1880-1884 рр. (на основі даних 1854-1855 рр.) відбулося багато змін (через купівлю-продаж, смерть власника, спадщину, обмін, еміграцію та ін.), то вони перестали бути документом, що відображає реальний стан селянської власності. Це перешкоджає також багатьом селянам

користуватися кредитом, бо службовці банку не можуть точно встановити, чим позичальник гарантує повернення позики. Це, зрештою, гальмує можливе заснування Селянського банку. А оскільки перевірка цього земельного реєстру і виготовлення карт земельної власності – захід дорогий, промовець пропонував, щоб цю справу взяла на себе держава і край¹⁶.

У 1905 р. уряд справді взявся за впорядкування «грунтових книг» у Галичині і на Буковині¹⁷. У 1906 р. прийнято відповідний закон, але процес уточнення затягнувся до Першої світової війни¹⁸.

З 1900 р. С.Смаль-Стоцький разом з румунським депутатом-демократом Аурелом Ончулом активно виступав за створення крайового банку, який надавав би селянам дешевий кредит. У 1905 р. такий банк було засновано¹⁹.

У 1903 р. С.Смаль-Стоцький на одному із засідань сейму вніс 8 петицій від 3 сіл і прокоментував, що як у цих, так і у багатьох попередніх петиціях люди звертаються з актуальними для них питаннями у надії, що вищий крайовий законодавчий орган вирішить їх. Але за 11 років переконався, що присутні у сеймі поміщицькі депутати цього не робили і не зроблять. «Звертаю вашу увагу на то, – що рік-річно дуже багато громад нашого краю все а все вносять до сойму петиції, аби змінити закон виборчий до сойму. Однак досі не були ті петиції переслухані, бо нема в Високім соймі людей, котрі б відчули сю пекучу потребу краю так, як сам народ її відчуває. Бо, правду сказавши, нема тут у соймі правдивих (справжніх. – В.Б.) і щирих заступників того народу, що терпить велику кривду, не маючи права вибирати послів» (депутатів. – В.Б.)²⁰.

У 1904 р. С.Смаль-Стоцький разом з депутатами Б.Штраухером і Лупу вніс пропозицію про необхідність боротьби з поширеною на селах хворобою пелагрою²¹.

С.Смаль-Стоцький постійно, на різних рівнях – від крайового сейму до сільських зборів виступав за розвиток на Буковині української школи, за навчання дітей з українських родин рідною мовою. Так, у березні 1894 р. він взяв участь в обговоренні доповіді у сеймі про стан народної освіти на Буковині, заявивши, що багато місцевих шкільних рад (завідувач школи, представник церкви, 1 – 2 представники громади) «нічим не прилучаються до піднесення шкільництва», у с.Лужанах місцевий священик румун Дан неприязно ставився до української школи, влаштовував з учителем – українцем скандали навіть на уроках перед дітьми. Полемізуючи з депутатами – румунськими поміщиками в сеймі, він заявив: «При помочи австрійських законів надіємось дійти до рівних прав з вами; певне забороло – то австрійська конституція». Він запропонував (і сейм прийняв), щоб інспекторами українських шкіл у повітах призначати тих, хто володіє українською мовою²².

У кінці січня 1895 р. він виступив у сеймі щодо утисків української викладавчої мови у школах, зокрема, щоб у селах зі змішаним населенням українська мова викладалася відповідно до крайового закону 1873 р. хоча б як предмет. Наводив відповідні приклади. У Легученах (нині – Припруття) є 7 українських учнів, у Череші – 10, у Карапчеві-над-Сіретом – 46, у Коровії – 67, у Волоському Баниліві – 162, але української мови як предмета нема і сліду, лиш румунська і німецька. Водночас є села, де у школах румунських дітей меншість (у Михальчі – 58, Новоселиці – 48, Гоголині – 21, Вовчинці – 20, у Чорнівці – 0), але навчання відбувається румунською мовою²³.

У травні 1899 р. він виступив з великою промовою стосовно стану шкільних приміщень і рівня охоплення дітей шкільного віку навчанням на Буковині у 1897/98 н.р. Як відомо, за часів Австрії навчальний клас дітей відкривався за наявності 40 учнів, причому там могли навчатися діти 1 року навчання, 2-го, 3-го і т.д. аж до 6-го року навчання (комплект) з одним учителем. Ще один клас міг відкритися лише коли набиралося 80 учнів, і призначався ще один учитель. Третій клас відкривався, коли у школі набиралося 120 школярів і призначався третій учитель і т.д. С.Смаль-Стоцький звернув увагу, що в українських селах ситуація з шкільними класами була порівняно найгіршою, бо на одну українську школу припадало 1,9 класа учнів, на одну румунську – 2,2, на одну німецьку – 4 класи.

Шкільні власті погано вели облік дітей шкільного віку, а відповідно недостатнім було відвідування: із 39,4 тис. українських дітей відвідували школу 26,8 тис. (68%), румунських дітей із 31,7 тис. відвідували 23,1 тис. (73%), німецькомовних із 20 тис. ходили до школи 15 тис. (75%). У Чернівцях 1660 українських дітей мусили навчатися (а точніше тяжко мучитися) у німецьких школах. Навів оратор і дані по кожному повіту, зазначивши, що лише у 14% українських шкіл Буковини діти навчалися в одну зміну, в решті – у дві зміни, бо не вистачало приміщень. Навів кричущі приклади неохоплення дітей шкільного віку навчанням: у Вилавчу не ходили до школи 205 дітей, у Лукавці – 220, у Сергіях – 172 і т.д. Шкільні власті, щоб була «цифра справна» щодо відвідування, просто не записували «важких» дітей до школи: українських – 11 тис (29%), румунських – 8 тис. (25%), німецькомовних (німців і євреїв) – 4 тис. (20%). Вказав, що у багатьох селах шкільні приміщення у поганому стані, у с. Шипинцях школа взагалі розвалилася. Закликав депутатів вжити заходів до поліпшення стану шкільництва²⁴.

С.Смаль-Стоцький як депутат крайового сейму систематично звітував у селах і містечках перед своїми виборцями. Так, у червні 1894 р. він прозвітував перед багаточисельним зібранням у Садгорі. Потім виступали селяни з Рогізни, Топорівців,

Раранчі, Шерівців, Слободи-Раранчі, скаржились на велику заборгованість селянських господарств, зловживання у місцевому самоврядуванні, зневажливе ставлення урядовців до селян, румунізацію українських сільських церков та ін.

У травні 1897 р. С.Смаль-Стоцький звітував про свою сеймову діяльність у селах Рогізна, Шубра-нець, Стара Жучка, у червні – у Ленківцях, Раранчому, Горішніх Шерівцях²⁵. Щоправда, селяни не обмежувалися лише вислуховуванням популярних промов С.Смаль-Стоцького про спілки, кадастр, пристосування селян до ринку та інше, але й ставили гостро питання, як, приміром, у Рогізни, Горішніх Шерівцях: чи може депутат допомогти селянам, щоб поміщики й орендарі платили кращу зарплату найманим сільськогосподарським робітникам. Виручив депутата адвокат д-р Василь Дутчак, який прибув разом з Стоцьким. Той пояснив, що ніхто не може панів чи орендарів змусити платити більше, а лише стільки, скільки домовилися при складанні угоди. А змусити панів платити кращу платню можна, якщо селяни всього повіту зберуться на нараду, домовляться всі про певний рівень платні і дружно будуть всі цього вимагати від панів перед укладанням угоди. Згодом С.Смаль-Стоцького опоненти звинувачували тому, що він нібито їздить по селах і закликає селян до страйку. Всього у 1897 р. С.Смаль-Стоцький звітував у семи селах²⁶.

На крайовому вічі, скликаними депутатами сейму С.Смаль-Стоцьким і Є.Пігуляком у кінці травня 1896 р. у Народному саду в курсалоні, де зібралось до 400 селян з багатьох сіл, С.Смаль-Стоцький виступив за перегляд земельного кадастру і на цій основі – зниження земельного податку з селян. З такою ж пропозицією він виступив 26 травня того ж року і на вічі у Заставні²⁷. Суть перегляду кадастру С.Смаль-Стоцький пояснював так. 15 років тому спеціальні комісії їздили по селах, визначили розмір і вартість кожної ділянки площі кожного сільського господаря (ріллі, пасовиська, вигону, лісу, луків і т.д.), чистий прибуток з кожної ділянки і сумарно для кожного господаря. Всього цей чистий (кадастровий) прибуток по Буковині становив 2110330 фл. У Австрії земельний податок становив 27,7% від чистого (кадастрового) прибутку. Для Буковини він був визначений у сумі 479045 фл., тобто сума податку порівняно з попередньою зросла на 120 тис. фл. (кадастр перевірявся через кожні 15 років). С.Смаль-Стоцький зробив певні підрахунки і встановив, що основний тягар податків несуть північні повіти, зокрема Кіцманський і Чернівецький, якість землі тут значно завищено. Він пропонував при укладанні чергового земельного кадастру добиватися перегляду вартості земельних угідь і, відповідно, зниження земельного податку²⁸.

З роз'ясненням про кадастр С.Смаль-Стоцький виступив через кілька днів і на багатолюдному вічі

у Заставні, куди прибуло до 1 тисячі людей (у т.ч. бл. 100 селянок) з Рогізни, Садгори, Брідка, Юрківців, Кліводина, Лашківки, Малого Кучурова, Хлівища, Суховерхова, Василева, Кулівців, Васловівців, Ставчан, Чунькова, Мосорівки, Вікна, Миткова і самої Заставни. Це було перше регіональне віче у буковинському Придністров'ї, яке справило певний вплив на прилучення селян до участі у громадських справах. З часом земельний кадастр був дещо переглянутий на користь селян, з деяким незначним зниженням земельного податку, про що С.Смаль-Стоцький написав і опублікував у газеті «Буковина» ґрунтовну статтю²⁹.

На крайовому вічі у Народному домі 11 червня 1910 р. С.Смаль-Стоцький критикував виборчу систему з точки зору сплати податків. Він вказав, що великі землевласники і релігійний фонд, які володіють майже половиною земельної власності, платять всього 196 тис. фл. податків, а селяни – 645 тис. фл., або у 3,3 раза більше. Але великі землевласники мають у сеймі 10 депутатів, а селяни – 12 (а треба було б 32 – 33 депутати). Але й по сільських громадах до сейму обирають поміщиків, так, що насправді у сеймі справжніх селянських депутатів ще менше. Далі промовець повідомив рішення крайової громади, як її учасник, про результати обговорення становища селян: просити в уряді 1 млн. фл. для купівлі поміщицької землі і здачі її в оренду з правом викупу на тривалий строк; передавати господарство у спадщину тільки одному спадкоємцю, щоб не дробилися господарства; щоб держава заплатила за всі селянські борги, а селяни потім поступово сплатять борг державі³⁰.

Водночас, входячи у різні управлінські структури й контактуючи з великими землевласниками, які завжди нарікали на «дорожнечу» робочої сили, С.Смаль-Стоцький, щоб досягти соціального миру, закликав інколи й селян бути працюючими. Він запевняв на одному з віч у вересні 1901 р., що «хто ретельно працює в наймах, не п'є, економить, може доробитися маєтку»... «До чого беретеся, беріться крепко... Не будьте такі тяжкі, беріться до всього... Будьте витривалі, завзяті... у всіх ваших намірах»³¹. Можливо, поодинокі батраки дещо більше, ніж інші заробляли у поміщиків, однак такі старання не раз оберталися підвищенням норми виробітку при тій же платні. А доказом того, що у буковинських поміщиків небагато можна було заробити, були щорічні багатотисячні еміграційні заробітчанські потоки в Румунію, Російську імперію, Німеччину, США, Канаду. А на поміщицьких полях все більше працювали жінки і діти.

На крайовому передвиборчому вічі у Чернівцях, скликаному М.Васильком і С.Смаль-Стоцьким у травні 1901 р., останній пояснював, що подорожчання робочої сили зв'язане з тим, що з Буковини щороку до 15 тис. краян йдуть на заробітки в Румунію (насправді не тільки в Румунію), «через те у нас брак робітника і ціна робітника

іде вгору». Пропонував створити біржу праці, внаслідок чого люди знаходили б роботу, а «господарі могли б дістати тут своїх робітників, та й ціна робітників стала б менша. Правда, така низька ціна робітника, яка донедавна була в нас, 15 – 20 крейцарів, вже, здається, не верне...» На підставі цих слів уже стає складно розібратися, за кого більше вболівав оратор. На цьому ж вічі С.Смаль-Стоцький вніс пропозицію заснувати крайовий банк і просити для цього в уряді 1 млн. крон, підтримати заборону ввозу з Румунії конкурентного зерна і худоби³².

Коли у 1905 р. у зв'язку з революційним піднесенням в окремих селах виникли аграрні страйки, С.Смаль-Стоцький спочатку закликав селян діяти організовано. Але коли страйки набували більшого поширення, він дещо змінив своє ставлення до них і на крайовому вічі у Чернівцях 7 липня 1905 р. радив селянам не жадати від нього (поміщика. – В.Б.) те, що неможливо. Те вимагати треба що сумлінне наказує і не беріться люди, до діла, не розібравши гаразд речі, бо без броду не лізь у воду³³. У цій ситуації С.Смаль-Стоцький виступав ніби у ролі примирювача щоб досягти соціального миру між роботодавцями і наймитами, хоч останні висували не такі вже й високі вимоги.

А загалом слід відзначити, що С.Смаль-Стоцький не стояв осторонь того політичного піднесення мешканців краю, яке було викликане революційними подіями в Російській імперії. 7 липня 1905 р. у Чернівцях відбулося велике крайове віче, на яке прибула велика кількість селян з навколишніх і більш віддалених сіл (у газеті «Буковина» вказувалося 6 тис. чол., очевидно, перебільшення). Серед виступаючих був С.Смаль-Стоцький, який згадав про таку форму боротьби селян, як страйки. Він підкреслив: «Що наші люди програють страйки, се лиш доказ, що нарід не тримається, нема єдності, то й дідичі з робітником не числяться (не рахуються. – В.Б.), попросту граються з ними»³⁴.

Особливі сподівання у здійсненні своїх задумів, зокрема щодо кооперативного руху, С.Смаль-Стоцький покладав на українське учительство – майже єдину освічену свідому силу на селі. У квітні 1903 р. він звернувся до учителів повести на селі агітацію за об'єднання 50 новостворених ошадно-кредитних кас у єдину крайову організацію, яка могла б централізовано діставати кредити в банках і розподіляти по сільських касах відповідно до виробленого статуту. В результаті уже 10 травня 1903 р. у Чернівцях під головуванням С.Смаль-Стоцького відбулися перші збори новозаснованого крайового українського об'єднання «Союзу руських хліборобних спілок на Буковині «Селянська каса». Він коротко висвітлив свої зусилля ще з 1893 р. у справі відкриття ошадно-кредитних кас у селах, вказав, що українських кас є уже до 55, у т.ч. вступили у «Селянську касу» 48 кас (3418 чол.). Ознайомив присутніх з формами роботи об'єднання:

організація кредитування спілок, допомога у веденні діловодства (українською мовою), в ревізії, у закупівлі і збуті необхідних засобів виробництва, переробці і збуті продукції і т.д. На цих же зборах було обрано управу «Союзу»: старшину і наглядову раду. Начальником старшини обрано С.Смаль-Стоцького, 2 заступників і 20 членів (М.Кордуба, Є.Пігуляк, К.Клим, о. Є.Семака, д-р В.Дутчак, проф. Н.Ісопенко, о. проф. Єремійчук, проф. І.Федорович, М.Івашко, І.Мелянка (с.Рогізна), П.Гелич (с.Топорівці), І.Герасимович (м.Вашківці), Є.Жуковський (м. Кіцмань), І.Люк (с.Кичера)³⁵.

С.Смаль-Стоцький звітував (щоправда, не кожного року) про діяльність союзу «Селянська каса», про збільшення обсягу діяльності. Так, у річному звіті за 1907 р. він доповідав, що активи «Селянської каси» становили 3 млн. крон, касовий оборот майже 5 млн. крон. Число членів становило 14307. Але на місцях у райфайзенських касах було тільки 300 тис. крон вкладів (у німецьких касах краю – 3 млн. крон), у багатьох касах не видавалися кредити. Союз видавав друкований орган «Народне Богатство». С.Смаль-Стоцький закликав представників з місць (їх прибуло 53 чол.): «Не повинно бути ні одного лева (флорина. – В.Б.), що дармо лежав би у скрині», тобто щоби вкладати гроші в сільські ошадно-кредитні каси³⁶.

„Селянська каса» приймала вклади під 5%, а від членів самої «Селянської каси» – під 5,24-6%. У 1909 р. у «Селянській касі» було до 20 тис. членів, 151 райфайзенська каса³⁷. У 1910 р. «Селянська каса» за рахунок значного кредиту у філії Чеського банку в Чернівцях надала у 1910 р. сільським касам кредитів на 4 млн. к.³⁸ Восени 1911 р. у «Селянській касі» було 130 спілок і 70 тис. членів цих спілок³⁹.

З огляду на те, що С.Смаль-Стоцький часто виступав у сеймі як знавець аграрного питання, його почали включати у різні сільськогосподарські організації, товариства. Зокрема, у 1901 р. він від імені Міністерства землеробства був включений до складу керівництва Крайової ради агрокультури як референт відділу загальних сільськогосподарських справ (всіх відділів було 13, які очолювали великі поміщики, барони, графи, великі чиновники, спеціалісти сільського господарства). Там С.Смаль-Стоцький вносив свої пропозиції. Так, на засіданні ради у грудні 1901 р. він запропонував, щоб буковинські селяни за прикладом визначного українського кооператора Херсонщини Миколи Левитського об'єднували кілька господарств у одне на 5 років і спільно господарювали, що мало б певний ефект⁴⁰. У 1902 р. він виступив проти безмитного транзитного провозу зерна з Румунії через Буковину і Австрійську імперію в цілому, бо це конкуренція для вітчизняного зерна⁴¹. Користуючись членством у цій організації, С.Смаль-Стоцький добився сприяння у виданні з 1903 р. української газети для селян «Хлібороб» «Орган Ради

культури краюї для воеводства Буковини». Він же і очолив її редакцію.

На численному вічі в Топорівцях 31 травня 1908 р., організованому радикалами П.Геличем (з Топорівців), Т.Галіпом (з Чернівців), Сандуляком (з Карлова з Галичини), куди прибули також народівські депутати С.Смаль-Стоцький, І.Семака, йшла жвава дискусія (5 годин) з приводу виборчої реформи до сейму, економічного становища краю, освіти, запровадження української мови в діловодство, організації селянських спілок та ін. Селянин Майданський заявив, що «посли (депутати. – В.Б.) народом мало займаються». С.Смаль-Стоцький, у свою чергу, звинувачував селян у консерватизмі, у тому, що вони не стараються запроваджувати новинки агротехніки. Як член Крайової ради агрокультури він заявив: «Рада [агро]культури краюї в Чернівцях є великим добродійством для народу, бо є на то, аби піднести сільське господарство. За знижену ціну, а майже задармо дає она народови насіне, гній (добрива. – В.Б.), дерева (саджанці. – В.Б.) [породисту] худобу, машини і всяку пораду, лиш бери і загосподаруйся по-новітньому. Однак байдужість людей, що не хотять користати з сего добродійства, псує все.» Говорили ще селяни І.Меленка, Д.Грищук, В.Корниляк, Панчук та ін., але уже не відчувалося такої одноставної підтримки С.Смаль-Стоцького і його колег, як раніше⁴².

30 червня 1911 р. С.Смаль-Стоцького, ряд представників комерційних структур, чиновників було обрано на установчих зборах членом «Товариства зі збуту худоби у Чернівцях», що знайшло схвалення уряду⁴³.

С.Смаль-Стоцький не раз бував запрошеним як депутат сейму (а з 1911 р. – як і депутат парламенту), заступник голови крайового сейму на різні крайові наради з тих чи інших питань. Приміром, він був на такій крайовій нараді у березні 1900 р., на якій обговорювались причини еміграції населення з Буковини та шляхи її запобігання. Серед 15 промовців кілька разів виступав і С.Смаль-Стоцький. Його пропозиції зводилися до того, щоб обмежити діяльність наймачів буковинців на роботу в Румунію і Російську імперію; скуповувати заборговані маєтки поміщиків за державні кошти, а потім ділянками продавати селянам у розстрочку; підвищити платню сільськогосподарським робітникам, бо вона вкрай низька, відмінити плату горілкою і натурою; впорядкувати збір місцевих податків. Але чи не єдину у своєму житті радикальну пропозицію С.Смаль-Стоцький сформулював на вказаній нараді так: «Зарадити еміграції можна лише тоді, коли він (селянин. – В.Б.) тут, у краї одержить землю так, як в Америці, причому такою площею, з якої він міг би прожити з родиною. Це є *punctum saliens* (основною умовою), «думаю я»⁴⁴. Думка цілком правильна, але шляхи її реалізації, які професор пропонував у різний час, виявлялися малоефективними.

У лютому 1908 р. С.Смаль-Стоцький взяв участь у крайовій нараді з питань вирощення в краї цукрового буряку і діяльності Жучківського (під Чернівцями) і Лужанського цукрозаводів⁴⁵.

У зв'язку з неврожаєм 1913 р., безробіттям і ознаками голоду в краї, зокрема в Чернівцях, проходами-протестами голодуючих по місту 4 березня 1914 р. у Чернівцях відбулася нарада представників крайової адміністрації і сеймових та парламентських депутатів – 34 чол., у т.ч. і С.Смаль-Стоцького, з метою подолання безробіття і голоду.

У зв'язку з тим, що у таборі народівців уже давно намітилися суперечності між автохтонами-буковинцями на чолі з М.Васильком і «буковинськими галичанами» на чолі з С.Смаль-Стоцьким, останній у серпні 1909 р. скликав у Чернівцях збори «трьох соток сардаків», тобто селян, на яких було оголошено про створення «мужицької організації» у рамках політичного товариства «Руська рада». Останнє мало бути реорганізоване у селянську партію. Після відповідної підготовки 26 вересня 1909 р. було скликано установчі збори для організаційного оформлення «мужицької організації», тобто партії. Обрано відкритим голосуванням комітет на чолі з С.Смаль-Стоцьким. Його заступниками були обрані Василичук, Кіцул, Пріц, Харина, Л.Когут, членами – селяни Бежан, Карличук, Лисан, Меленка, Мельниченко, Петрюк, учитель Гордійчук, священник Калинюк. Однак у прийнятій резолюції йшлося про домагання введення у життя непопулярного крайового закону про неподільність селянських господарств⁴⁶.

Щоб залучити селян до цієї організації, С.Смаль-Стоцький тоді ж видав брошуру «Вступайте у члени до хліборобського товариства «Руська Рада» в Чернівцях». У ній, зокрема, наголошувалося: «Ми мусимо вже самі своїми дорогами, своїм розумом ходити. Ми мусимо самі кожної хвили уміти сказати, чого хочемо, чого бажаємо, т.зн. ми мусимо самі мужицьку політику взяти в свої власні руки, бо політика не є нічого иньшого, як докладно знати свої потреби, уміти їх добре висказати і уміти показати спосіб, як тоті потреби заспокоїти (задовольнити. – В.Б.)». Давався короткий виклад програми організації (досить загальний). «Руська Рада» буде: боротися і заступатися за хліборобів; буде старатися «придбати руским (українським. – В.Б.) хліборобам нові добрі права»; подасть поміч і пораду; «допоможе руским (українським. – В.Б.) хліборобам добути собі більше землі»; «даватиме у всіх хліборобських справах добрий провід». «Усі сердаки-хлібороби маємо спільні інтереси. Гуртуймо ся всі до купи в однім товаристві «Руська Рада» в Чернівцях для оборони наших спільних інтересів!»⁴⁷.

Щоб зміцнити фінансове становище «Селянської каси», орудувати не лише позиченими коштами, але й власними, С.Смаль-Стоцький вирішив реалізувати свою давню ідею, яка витала в його

уяві ще з кінця XIX ст. – скуповувати землю збанкрутілих поміщиків і продавати її дрібними ділянками селянам. Цим, нібито, можна було розв'язати дві проблеми: розширити селянське землеволодіння, а для «Селянської каси» в результаті цих операцій «заробити» певний капітал, яким кредитувати сільські ощадно-кредитні каси-райфайзенки. Вперше таке рішення за наполяганням С.Смаль-Стоцького було ухвалено 20 червня 1907 р. за участі всього 5 членів правління (із 15). Значно масштабніші операції в скуповуванні поміщицької землі здійснювалися з 1909 р., коли «Селянській касі» вдалося одержати великий кредит у чернівецькій філії «Центрального банку чеських ощадних кас у Празі». Однак внаслідок фінансової кризи в Австро-Угорщині, неврожай продаж землі селянам йшов повільно, зростали різні накладні видатки, податки, а то й розтрати внаслідок зловживань недобросовісних службовців, які обслуговували куплені маєтки у «Селянській касі», виявлялися значні нестачі, борги, які вона не могла покрити. Деякі службовці були арештовані⁴⁸. Тінь падала і на С.Смаль-Стоцького, хоч ніхто прямо не звинувачували його у корисливих діях. Але цією ситуацією скористався М.Василько, щоб усунути політичного конкурента. Замість того, щоб зарадити цій ситуації, у пресі за сприяння М.Василька була розгорнута масована критика. Через директора «Селянської каси» О.Луцького (зятя С.Смаль-Стоцького) М.Василько запропонував С.Смаль-Стоцькому скласти повноваження віце-голови крайового сейму. Останній відмовився і звинуватив публічно М.Василька у диктаторстві. С.Смаль-Стоцький згуртував навколо себе однодумців і повів боротьбу проти М.Василька, зокрема у новозаснованій у листопаді 1912 р. газеті «Україна». Але критика діяльності керівництва «Селянської каси» посилювалася. На багатолюдних зборах у Чернівцях у січні 1913 р. навіть багаторічний побратим по спільній громадській роботі (і кум) Є.Пігуляк констатував, що «д-р Стоцький вів все авторитарним способом...»⁴⁹.

С.Смаль-Стоцький мусив скласти мандат депутата крайового сейму з 20-річним стажем і, відповідно, відмовитися від посади віце-голови сейму, але зберіг мандат депутата австрійського парламенту.

Зазначимо, що тоді внаслідок несприятливих економічних відносин в краї у фінансову скруту попала не тільки «Селянська каса», а й інші крайові кооперативні сільськогосподарські союзи – німецький «Фербанд», румунська «Централя». За домаганням керівництва цих союзів Буковинський крайовий сейм ухвалив закон про їхню санацію шляхом надання кредитів на 15 млн.крон. Проте цісар санкціонував цей закон, скоротивши суму кредиту вдвоє – до 7,5 млн.к. Але і за це керівництво союзів висловило йому вдячність⁵⁰.

Зрозуміло, що така фінансова невдача очолюваної С.Смаль-Стоцьким кооперативної інститу-

ції залишила негативний відбиток як на сільській кооперації, так і на його діяльності. Однак це не применшує значення усієї його попередньої різнопланової діяльності, спрямованої на збільшення селянського землеволодіння, полегшення податкових тягарів, організацію сільської кооперації і придбання селянськими ощадно-кредитними касами дешевого кредиту, як також на підвищення освітнього рівня і національної самосвідомості буковинського селянства.

¹ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

² Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ – Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.

³ Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький – вчений, політик, педагог, дипломат // Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917 – 1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С. 265 – 314; Його ж. Визначний політик Буковини – Степан Смаль-Стоцький // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24 – 26 лютого 1999 р. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 3 – 7; Його ж. Деякі аспекти взаємин І.Франка та С.Смаль-Стоцького // Питання історії України. 36. наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 89 – 94; Його ж. Іван Франко та Степан Смаль-Стоцький: наукова співпраця й особисті взаємини // Іван Франко і Буковина. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Івана Франка. Чернівці. 22 вересня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 9 – 18; Його ж. Микола Василько – політичний лідер і дипломат. На чолі українського національного руху Буковини в 1902 – 1914 роках // Буковинський журнал. – 2003. – № 3 – 4. – С. 150 – 163; Його ж. Російське консульство у Чернівцях і український національний рух на Буковині в другій половині XIX на початку XX ст. // Питання історії України. 36. наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Том 5. – С. 130 – 137; Його ж. Степан Смаль-Стоцький. Реальна політика // Буковинський журнал. – 1993. – Ч. 3 – 4. – С. 115 – 136; Його ж. Степан Смаль-Стоцький. За фонетичний правопис // Буковинський журнал. – 1993. – Ч. 1. – С. 124 – 147 та інші.

⁴ Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24 – 26 лютого 1999. – Чернівці ЧДУ, 1999. – 256 с.

⁵ Постаць Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяч 19-21 лютого 2009 року. Чернівці. Україна – Чернівці: Місто, 2009. – 132 с.

⁶ Bukowiner Rundschau. – 1892. – 5 April.

⁷ Буковина. – 1886 – 1909. – 28 січ.

⁸ Буковинський православний календар на звичайний рік 1891. – Чернівці, 1890. – С.54.

⁹ Буковина. – 1905. – 30 квіт.

¹⁰ Буковина – 1893. – 2, 4 трав.

¹¹ Bukowiner Rundschau. – 1893. – 11 Mai.

¹² Буковина – 1895. – 15 бер.

¹³ Буковина. – 1898. – 14 січ.

¹⁴ Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С.231-232.

¹⁵ Буковина. – 1897. – 13 бер.

¹⁶ Буковина. – 1901. – 10 – 12 серп.

¹⁷ Буковина. – 1905. – 22 лют.

¹⁸ Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – С.91.

¹⁹ Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Вказ. праця. – С. 66.

²⁰ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode 1903. – Czernowitz. – S.91.

²¹ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904. – Czernowitz, 1904. – S.13.

²² Буковина. – 1894. – 9 бер.; 29 чер.

²³ Буковина – 1895. – 8 лют.

²⁴ Буковина. – 1899. – 7 трав.

²⁵ Буковина. – 1897. – 27 чер.

²⁶ Буковина. – 1898. – 23 бер.

²⁷ Bukowiner Rundschau. – 1896. – 4 Juni.

²⁸ Буковина. – 1896. – 28, 29, 30 трав.

²⁹ Буковина. – 1896. – 25 – 26 лист.

³⁰ Буковина. – 1900. – 19 трав.

³¹ Буковина. – 1902. – №110.

³² Буковина. – 1901. – 23 жовт.

³³ Буковина. – 1905. – 26 лип.

³⁴ Буковина. – 1905. – 12 лип.

³⁵ Буковина. – 1903. – 15, кіт., 15 трав.

³⁶ Буковина. – 1908. – 14 чер.

³⁷ Буковина. – 1909. – 7 січ., 11 чер., 4 лист.

³⁸ Народний Голос. – 1911. – 24 лист.

³⁹ Нова Буковина. – 1913. – 29 січ.

⁴⁰ Буковина. – 1901. – 18 груд.

⁴¹ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1902. – Czernowitz, – 1903. – S.17.

⁴² Буковина. – 1908. – 3 черв.

⁴³ Народний Голос. – 1911. – 28 лип.

⁴⁴ Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. – Czernowitz, 1901. – S.183.

⁴⁵ Bukowinaer landwirtschaftliche Blätten. – 1908. – 1 März.

⁴⁶ Буковина. – 1909. – 29 вер.

⁴⁷ С.Смаль-Стоцький. Вступайте в члени до хліборобського товариства «Руська Рада» в Чернівцях. – Чернівці, 1909. – С.15 – 16.

⁴⁸ Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Вказ. праця. – С.155 – 176.

⁴⁹ Нова Буковина. – 1913. – 29 січ.

⁵⁰ Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Вказ. праця. – С.176.

century. Much attention is paid to his work as defender of economic interests and educational needs of the Bukovynian peasants and activities as a member of the regional parliament (the Sejm). He took an active part in regional and local meetings (viche), published articles in newspapers as well participated in development of cooperative societies in rural communities.

Key words: Stepan Smal-Stotskyi, peasantry, the Sejm, viche, societies, bank, land, loan, «Peasant mutual fund», finance.

УДК: 94(477.85),,18”(092)Смаль-Стоцький
Олександр Добржанський
(Чернівці)

ІДЕОЛОГ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАГНЕНЬ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ

В статті проаналізовано ідейні переконання одного з лідерів українського національного руху на Буковині останньої чверті XIX – початку XX ст. С.Смаль-Стоцького. Особливу увагу приділено поглядам політика на майбутнє українських земель, формування національної ідеї, рушійні сили національного руху, засоби консолідації українства та залучення до українського руху широких верств населення.

Ключові слова: С.Смаль-Стоцький, Буковина, український національний рух, національна ідея, ідейні переконання.

Друга половина XIX – початок XX ст. позначилися стрімким розвитком українського національного руху на Буковині. За декілька десятиліть українці краю перетворилися з неорганізованої етнічної маси в українську націю, яка добре усвідомлювала свої права, мала розгалужену мережу політичних та культурно-просвітних товариств, відчувала єдність з українцями решти українських земель і прагнула до відродження української державності. Напередодні Першої світової війни Буковина в краший бік відрізнялася від інших українських земель за рівнем організованості українського населення. Такі успіхи стали наслідком багатьох об'єктивних та суб'єктивних причин. На Буковині в той час були найбільш сприятливі умови для розвитку українського руху. Але слід назвати й інше. Український національний рух на Буковині мав авторитетних лідерів, які трудилися не покладаючи рук, для того щоб залучити до національної справи якомога ширші верстви населення. Це була ціла плеяда непересічних особистостей:

Summary

*Vasyl Botushanskyi
(Chernivtsi)*

Stepan Smal-Stotskyi – Defender of the Bukovynian Peasantry Interests

The article highlights the activities of Stepan Smal-Stotskyi, a prominent Ukrainian public, political and national-cultural figure of the late 19th – early 20th